

Ks. Bogdan Biela

Uniwersytet Śląski

Wydział Teologiczny

TYPY I MECHANIZMY MANIPULACJI W MEDIACH

Media najkrócej można zdefiniować jako „techniczne środki rozpowszechniania różnorodnych treści”¹. Inne definicje są bardziej szczegółowe i określają media jako „ogół elektrycznych i elektronicznych sposobów odtwarzania, zapisywania i rozpowszechniania obrazów i dźwięków, które stosuje się w komunikowaniu masowym w celu zorganizowanego odbioru indywidualnego i zbiorowego”². Mass media, czyli media masowe, nazywane również środkami społecznego (lub masowego) przekazu, bywają także opisywane jako ogół instytucji oraz urządzeń technicznych, służących do „szerokiego i szybkiego przekazywania informacji wielkim, zróżnicowanym i anonimowym grupom ludzi”³.

Gwałtowny i dynamiczny rozwój informatyki oraz nowoczesnych technologii spowodował rewolucję w dziedzinie komunikowania społecznego i mass mediów. Obok tradycyjnych, wśród których wymieniana jest prasa, radio, telewizję, a także książki i filmy, pojawiły się nowe media, nazywane czasem alternatywnymi, a mianowicie telewizja satelitarna i kablowa, a przede wszystkim Internet. Trzeba także mieć na uwadze nowe nośniki – najpierw kasety magnetofonowe i magnetowidowe, potem płyty CD i DVD, odtwarzacz MP3, MP4 itd. Najbardziej charakterystyczną cechą nowego medium, jakim jest Internet, stała się interkomunikatywność, obalająca tradycyjny schemat nadawcy jako strony aktywnej

¹ A. Lepa, *Pedagogika mass mediów*, Łódź 2003, s. 40.

² Tamże, s. 39.

³ *Mass media*, w: *Popularna encyklopedia mass mediów*, red. J. Skrzypczak, Poznań 1999, s. 303.

oraz publiczności jako biernego odbiorcy przekazu medialnego. Interkomunikatywność internetowa tworzy nową wartość, a mianowicie aktywną relację wobec przekazu medialnego. Ponadto nowe technologie, mające zastosowanie w Internecie, tworzą swoisty świat wirtualny różniący się od realnej rzeczywistości, dlatego też obecność w cyberprzestrzeni może stanowić źródło istotnych przemian w rozumieniu oraz przeżywaniu własnej tożsamości psychofizycznej⁴. Ewolucja mass mediów okazała się więc procesem nie tylko postępu cywilizacyjnego w zakresie technicznego udoskonalania sposobów rozprzestrzeniania myśli, informacji, idei, ale także fenomenem kulturowym, powodującym istotne przemiany w ludzkiej świadomości, sposobie postrzegania siebie, świata i innych ludzi⁵.

Nie dziwi zatem fakt olbrzymiego wpływu mediów na otaczającą rzeczywistość. Przejawia się on w kształtowaniu wiedzy i wyobrażeń, poglądów i sympatii w każdej możliwej sprawie. Przekłada się na postępowanie, sposób oraz charakter podejmowanych decyzji. Dlatego też pierwszym postulatem, jaki należy skierować w stronę mediów – a zarazem ich obowiązkiem – jest rzetelność, czyli stanie w prawdzie. Odejście od niej – to sprzeniewierzenie się racji ich istnienia. Od stania w prawdzie uzależniona jest wolność decyzji (np. wyborczych), także w tym sensie, że mogą być one prawdziwie wolne i słuszne tylko wtedy, gdy podejmuje się je na podstawie prawdziwych informacji. Może dojść do tego, że żywimy przekonanie, iż nasza konkretna decyzja jest wolna i słuszna, a w rzeczywistości jest ona podjęta pod wpływem dostarczonych nam błędnych wyobrażeń. W ten sposób pojedynczy ludzie i całe społeczności mogą podejmować decyzje uderzające w ich dobro, trwając przy tym w przekonaniu, że czynią godziwie i słusznie. I to w zasadzie jest istotą manipulacji. Samo pojęcie „manipulacja” pochodzi od łacińskiego słowa *manipulus* i oznacza kształtowanie lub przekształcanie poglądów i postaw ludzi, które dokonywane jest poza ich świadomością⁶. Według Adama Lepy manipulacja „to celowe i skryte działanie, przez które narzuca się jednostce lub grupie ludzi fałszywy obraz pewnej rzeczywistości”⁷. Jest ona często utożsamiana z tak pejoratywnymi określeniami jak: intryga, matactwo, oszustwo, kręactwo czy też socjotechnika⁸.

W tym kontekście warto znać różnorakie typy i mechanizmy współczesnej manipulacji w mediach, gdyż mają one coraz większy wpływ na ich odbiorcę,

⁴ Por. A. Kozłowska, *Oddziaływanie mass mediów*, Warszawa 2006, s. 190-200.

⁵ Por. G. Łęcicki, *Kościół a media*, w: *Media w duszpasterstwie*, red. M. Przybysz, T. Wielebski, Warszawa 2014, s. 118-119.

⁶ Por. M. Klimek, *Manipulacja w mediach*, w: *Prawda w mediach*, red. M. Rewewra, Tychy 2008, s. 53.

⁷ A. Lepa, *Manipulowanie człowiekiem jako problem współczesnej pedagogii*, „Ethos” 1992, nr 1, s. 77.

⁸ B. Siemieniecki, *Manipulacja informacją w mediach a edukacja*, w: *Manipulacja, media, edukacja*, red., tenże, Toruń 2007, s. 14.

tworząc swoistą mediosferę⁹, tym bardziej że minęły czasy topornej manipulacji, mającej na celu tylko doraźnie wprowadzić odbiorcę w błąd. Współczesne formy manipulacji są wielokierunkowe i wielopłaszczyznowe. Ich celem jest możliwie trwałe przywiązanie odbiorcy do określonych postaw i poglądów, wykreowanych przez propagandzystów bazujących często na zorganizowanym kłamstwie antropologicznym¹⁰.

1. POJĘCIE MANIPULACJI

W wielorakich działaniach człowieka, które obejmuje się nazwą „manipulacja”, są liczne zagadki i zjawiska nie do końca zbadane. Decyduje o tym specyfika manipulacji oraz jej różnorodność. Nie ma jednak wątpliwości, że działania manipulatorskie, zniekształcające obraz rzeczywistości, charakteryzują się dwiema głównymi właściwościami: są planowane i skryte. Skuteczna manipulacja jest zawsze odpowiednio zaplanowana. Jeżeli jakieś działanie powstało spontanicznie, bez zastanowienia, czy też jako tzw. zbieg okoliczności, nie może być nazwane manipulacją w sensie ścisłym, choć pewne jego cechy mogą wskazywać na charakter manipulatorski. O działaniu ściśle manipulatorskim współdecyduje odpowiednia intencja, która mu towarzyszy. W działaniach w ramach tzw. wielkiej manipulacji (w odróżnieniu od manipulacji małej, która funkcjonuje w ramach stosunków międzyludzkich) biorą udział całe zespoły profesjonalistów, którzy obmyślają w szczegółach nie tylko nowe i doskonalsze techniki, ale przede wszystkim całą strategię działań, przygotowując dokładnie kolejne kampanie propagandowe i ich skuteczny przebieg. Działania manipulatorskie są ponadto skryte. Skrytość dotyczy przede wszystkim celów, jakie mają osiągnąć dysponenti manipulacji, a także mechanizmów stosowanych w ramach działań manipulatorskich. Jest ona tą cechą, która w największym stopniu decyduje o skuteczności manipulacji¹¹.

W wypowiedziach autorów na temat manipulowania, szczególnie w publicystyce, zauważa się dwojakie rozumienie terminu „manipulacja”. Mówi się więc o manipulacji tekstem, wypowiedzią, informacją itp., ale istotną i najważniejszą jest manipulacja człowiekiem czy społeczeństwem. Taka też jest w istocie natura manipulacji: „odpowiednie preparowanie materiału (słowa, obrazu, informacji), tzn. manipulowanie nim, jest niezbędne, aby można było dokonać manipulacji człowiekiem. Mówiąc inaczej, manipulacja odpowiednim materiałem

⁹ Por. A. Lepa, *O postawie selektywnego odbioru mediów*, „Pedagogia Christiana” 2 (20) 2007, s. 104-105; S. Budzik, *Internet i rzeczywistość wirtualna*, w: *Sacrum i kultura*, red. R. Rubinkiewicz, S. Zięba, Lublin 2000, s. 307-313.

¹⁰ Por. M. Dziewiecki, *Manipulacja – kłamstwo zorganizowane*, <http://www.frona.pl/a/manipulacje-w-mediach-i-jej-konsekwencje-dla-czlowieka,67235.html> [dostęp: 25.05.2016].

¹¹ A. Lepa, *Świat manipulacji*, Częstochowa 2013, s. 23-27.

jest pierwszą fazą tej samej manipulacji, której celem i zarazem ofiarą staje się człowiek”¹².

Widząc w manipulacji funkcjonującą strukturę, można wyróżnić w niej składniki podstawowe, tzn. te elementy, które budują całą maszynę manipulacji. W związku z tym mówi się często, że składnikiem elementarnym manipulacji jest informacja. Tymczasem, aby można było nią skutecznie manipulować, trzeba użyć jeszcze prostszego tworzywa, które stanowią przede wszystkim słowo i obraz. Uniwersalnym tworzywem w manipulacji jest słowo, gdyż w stosunkach międzyludzkich manipulacja przebiega przede wszystkim na obszarze słowa mówionego¹³. Powszechność słowa i jego skuteczność są dziś wzmacniane funkcjonowaniem różnorodnych mediów, w szczególności prasy, radia, telewizji i Internetu. Sprawia to, że manipulacja za pośrednictwem słowa wykazuje dziś coraz większą siłę i skuteczność. Fakt, że podstawowym tworzywem w manipulacji jest słowo, zdecydował o tym, iż mówi się o manipulacji językowej, w znaczeniu manipulowania ludźmi za pośrednictwem języka naturalnego. Dlatego wyróżnia się dwa znaczenia manipulacji: w szerszym znaczeniu manipulacja dokonuje się za pośrednictwem tekstów i wtedy występuje w postaci kłamstwa, kamuflażu, demagogii itp.; w węższym natomiast prowadzenie manipulacji umożliwiają określone cechy wyrazów czy struktury gramatycznej, a nie treści w nich zawarte. Wtedy też uwzględnia się te cechy języka, które na przykład wprowadzają dobrą atmosferę w kontakcie z rozmówcą, ułatwiają zapamiętanie wypowiedzianych słów i ukazują ich piękno. Obok tej grupy środków językowych występuje druga grupa, równie chętnie wykorzystywana przez dysponentów manipulacji, do której należą środki językowe pozwalające ich adresatowi odbierać je w sposób wieloznaczny, mętny i drogą takich skojarzeń, których oczekuje nadawca¹⁴.

Drugim tworzywem podstawowym w manipulacji jest obraz. Zastosowanie najnowszych technik w mass mediach stwarza wielkie możliwości w sferze manipulowania za pośrednictwem obrazu. Na naszych oczach utrwała się w świecie „cywilizacja obrazu”, w której nieustannie postępuje dominacja obrazów nad słowami. W związku z tym wymienia się takie jej symptomy jak: inwazja obrazu, ikonosfera, uwięzienie słowa itp.¹⁵. Powszechnie twierdzi się o mediach audiowizualnych, że właśnie ze względu na występujący w nich przerost obrazu są one najbardziej manipulatywnymi mediami. Wśród nich na pierwszym miejscu wymienia się film, który z natury swojej przekazuje fałszywe odbicie świata,

¹² Tamże, s. 27-28.

¹³ Na rolę słowa w manipulowaniu człowiekiem zwrócił uwagę Jan Paweł II m.in. w homilii wygłoszonej w Olsztynie podczas IV pielgrzymki do Polski w 1991 roku. Mówiąc o odpowiedzialności za wypowiedziane słowo, papież stwierdził wtedy, że pewne słowa, które w rzeczywistości stanowią dla człowieka zło, „mogą być tak podawane, tak preparowane, żeby zrobić wrażenie, że są dobrem. To się nazywa manipulacja”. Zob. Jan Paweł II, *Pielgrzymki do Ojczyzny. Przemówienia i homilie*, Kraków 2005, s. 669.

¹⁴ A. Lepa, *Świat manipulacji...*, s. 30-31.

¹⁵ A. Lepa, *Uwięzienie słowa czy ekspansja obrazu?*, „Ethos” 1993, nr 4, s. 20-35.

dlatego zasługuje na miano „krzywego zwierciadła” istniejącej rzeczywistości. Prowadzi to do opinii, że film zręcznie i skutecznie okłamuje odbiorcę i spełnia w szerokim zakresie funkcję mitotwórczą¹⁶.

Z samego pojęcia „manipulacja” wynika, że jest ona specyficzną formą kłamstwa¹⁷. Efektem jej funkcjonowania jest krzywda moralna, jaką manipulator wyrządza drugiemu człowiekowi. Przy czym zło moralne jest tym większe, im szersze kręgi zatacza manipulacja. Działania manipulatorskie, uruchomione w ramach tzw. wielkiej manipulacji, wykazują znamiona zła społecznego. Jeżeli zaś trwa ono dłużej i w ramach totalitarnego systemu władzy, może przybrać postać swoistej patologii społecznej¹⁸.

2. TYPY MANIPULACJI

Manipulacja może ujawniać różne oblicza. Ze względu na zakres oddziaływań – jak już wyżej wspomniano – wyróżnia się manipulację wielką i małą. Przy czym ów zakres oddziaływań to przede wszystkim zróżnicowana liczba osób uczestniczących w działaniach manipulatorskich, zaangażowanie różnych środków, zasięg terytorialny oraz różnorakie skutki manipulacji. Manipulacja wielka odnosi się do całego społeczeństwa albo do pewnej jego części. Manipulacja mała występuje przede wszystkim w różnych układach stosunków międzyludzkich. Spotyka się ją w kręgach rodziny, sąsiedztwa, koleżeństwa, zespołów pracowniczych. Słowem tam, gdzie ludzie się spotykają, przebywają ze sobą, pracują, mogą zostać uruchomione pewne mechanizmy manipulacyjne. Ujawniona manipulacja mała występująca w stosunkach międzyludzkich otrzymuje w języku potocznym swoiste określenia. Mówi się wtedy o człowieku-manipulatorze, że jest w swoim działaniu przebiegły i chytry, że posługuje się demagogią, intrygą, insynuacją, szantażem, że jest obłudnikiem, człowiekiem dwulicowym, prowadzi podwójną grę¹⁹.

Ze względu na osobę manipulatora można wskazać na manipulację sobą (automanipulacja) oraz manipulację drugim człowiekiem lub grupą ludzi (heteromanipulacja). Najczęściej mówi się dziś o drugim z wymienionych typów, tj. o manipulacji drugim człowiekiem. „Tymczasem wiele wskazuje na to – zauważa Adam Lepa – że wzrasta liczba ludzi dotkniętych automanipulacją. Powstaje ona

¹⁶ Por. A. Helman, *Niebezpieczna gwałtowność czy niebezpieczne kłamstwo*, „Film” 1972, nr 34, s. 7; P.T. Nowakowski, *Fast food dla mózgu, czyli telewizja i okolice*, Tychy 2002, s. 22-31; A. Lepa, *Telewizja w rodzinie*, Częstochowa 2008.

¹⁷ Por. W. Chudy, *Kłamstwo jako korupcja antropologiczna*, „Ethos” 1992, nr 1, s. 88-96.

¹⁸ A. Lepa, *Świat manipulacji...*, s. 33-34. Bibliografia 150 artykułów dotyczących problematyki „prawdziwości” przekazów medialnych, które ukazały się po 2000 roku, zob.: M. Rewera, *Bibliografia wybranych polskich artykułów odnoszących się do zjawiska obiektywności przekazów medialnych*, w: *Prawda w mediach...*, s. 83-93.

¹⁹ A. Lepa, *Świat manipulacji...*, s. 39-43.

w człowieku głównie w oparciu o pełną akceptację doznawanego przezeń manipulowania ze strony innych ludzi, a także w następstwie rezygnacji z własnej tożsamości i z ubiegania się o dojrzałą indywidualność²⁰. Automanipulacja występuje jako główny składnik mentalności zmanipulowanej. Dysponentom działań manipulatorskich zależy bardzo na tym, aby doprowadzić adresatów swoich poczynań do automanipulacji. Powstaje wówczas sytuacja szczególnie dla nich dogodna, ponieważ człowiek ulegający automanipulacji realizuje „własnymi rękami” scenariusz manipulacji opracowanej przez nich wcześniej i skutecznie ukrywany.

Skuteczność manipulacji pozwala wyodrębnić kolejne jej typy: manipulację skuteczną, daremną i z efektem bumerangowym. Manipulacja skuteczna obejmuje te działania manipulatorów, które zdołały osiągnąć postawione wcześniej cele. Daremna manipulacja nie osiąga zaplanowanego wcześniej celu. Może to nastąpić z wielu przyczyn: w następstwie zastosowania niewłaściwej techniki, pojawienia się niekorzystnych okoliczności czy też przedwczesnego ujawnienia i nagłośnienia działań manipulatorskich. Jeżeli z kolei manipulacja osiąga skutek odwrotny do zaplanowanego, nazywa się manipulacją z efektem bumerangowym²¹.

Dysponenci manipulacji odwołują się w swoich działaniach przede wszystkim do przekonań adresatów, a więc do intelektu i do woli, bezpośrednio oddziałując albo na ich zmysły (wzrok, słuch, wyobraźnia), albo też na ich podświadomość. Może być wtedy manipulacja wizualna, audialna, audiowizualna oraz manipulacja w oddziaływaniu pozazmysłowym. Manipulacja „tradycyjna” realizuje się przy użyciu tradycyjnych technik, stosowanych w obrębie konkretnych mediów: prasy, radia, filmu, telewizji, plakatu, ulotki itp. Mimo stosowanego kamuflażu, może ona być odkryta i odpowiednio nazwana nawet przez człowieka, który nie jest profesjonalistą w dziedzinie mass mediów. Powstają jednak trudności nie do przeczygnięcia w odczytaniu manipulacji, gdy w jej przebiegu stosuje się techniki oddziaływania na podświadomość człowieka. Nadawane w taki sposób treści nie mogą być uświadomione przez człowieka, gdyż przesyłane są poniżej progu jego świadomości. Tego typu działania manipulatorskie nazywa się często zdalnym sterowaniem ludzką świadomością. Nazwa ta jest szczególnie stosowna w odniesieniu do działań, których bezpośrednim przedmiotem staje się podświadomość człowieka. W tym przypadku stosuje się różne techniki oddziaływania na podświadomość człowieka za pośrednictwem konkretnego medium, na przykład „technikę wstecznego zapisu” (płyta kompaktowa, film, telewizja itp.) czy „technikę jednej klatki” (film, program telewizyjny itp.). Przekazywane treści mają charakter komercyjny (reklama) oraz coraz częściej ideologiczny, a ściślej mówiąc – antychrześcijański, czy wręcz satanistyczny. Najczęściej w technice

²⁰ Tamże, s. 44.

²¹ Tamże, s. 45-46.

wstecznego zapisu (ang. *backward masking*) drogą agresji na podświadomość przekazywane są tzw. akty strzeliste pod adresem szatana²².

Działania manipulatorskie ulegają istotnemu zróżnicowaniu również ze względu na swoją treść. Wyróżnia się na tej podstawie przede wszystkim manipulację polityczną, ideologiczną i handlową. Najpotężniejszy obszar działania wykazuje manipulacja polityczna, ponieważ stoją za nią liczące się w społeczeństwie ugrupowania ideologiczne i ekonomiczne. Manipulacja ta staje się w najwyższym stopniu skuteczna, gdy funkcjonuje w totalitarnym systemie sprawowania władzy. Natomiast w systemach demokratycznych manipulacja ta jest częściej wykrywana, ponieważ konkurujące ze sobą ugrupowania polityczne dysponują profesjonalistami, którzy zdolni są ujawnić konkretną manipulację i odpowiednio ją nagłośnić²³. Na Zachodzie, a także w Polsce, najczęściej spotykanymi formami manipulacji są manipulacja antykościelna oraz manipulacja stosowana w ramach takich działań kompleksowych, jak: indoktrynacja, laicyzacja czy ateizacja społeczeństwa. Wbrew pozorom również manipulacja handlowa, obecna w różnych formach, może być sugestywnym nośnikiem elementów ideologicznych. Na przykład może utwierdzać swoich odbiorców w przekonaniu, że podporządkowanie wartości wyższych (które zaspokajają potrzeby duchowe człowieka) – niższym wartościom (zaspokajającym potrzeby biologiczne) jest zjawiskiem całkowicie normalnym. Sugestywna reklama może dzięki manipulacji stać się także swoistą dywersją w środowisku rodzinnym²⁴. Ze względu na treść manipulacji można wyróżnić jeszcze inne jej pola, stanowiące różnorakie oblicza funkcjonujących działań manipulatorskich, np. manipulacja wojskowa, manipulacja stosowana w sporcie, w administracji państwowej czy w szkolnictwie.

Zróżnicowanie typów, a co za tym idzie również wpływów manipulacji zależy też od rodzaju użytego medium. Najczęściej stosowane są tzw. media szybkie, np. prasa codzienna, radio, telewizja, Internet, ulotka itp. Można je często zmieniać, doskonalić czy korygować. Z tej racji na dalszy plan w praktyce manipulacyjnej schodzą tzw. media powolne, takie jak książka, czasopismo czy film fabularny. W propagandzie działania manipulatorskie są nastawione na skutek natychmiastowy, dlatego też w kampaniach propagandowych jedna manipulacja wspiera inną, tworząc sieć działań, która może przekształcić się w cały doskonalący się system. Angażowane są wtedy różne media. Z tej racji mówi się najczęściej o manipulacji prasowej, radiowej i telewizyjnej. Z wypowiedzi fachowców oraz z codziennego osobistego doświadczenia wynika, że najbardziej skuteczna jest manipulacja stosowana w telewizji, gdyż oddziałuje ona sugestywnie na ludzką emocjonalność – zarówno przez słowo, obraz, jak i przez muzykę²⁵.

²² Tamże, s. 46-48.

²³ Por. S. Kuśmierski, *Świadomość społeczna, opinia publiczna, propaganda*, Warszawa 1987, s. 231-320.

²⁴ Por. P.T. Nowakowski, *Fast food dla mózgu...*, s. 7-15.

²⁵ A. Lepa, *Świat manipulacji...*, s. 52-53. Zob. A. Lepa, *Mity i obrazy*, Łódź 2001, s. 27-47.

3. MECHANIZMY MANIPULACJI

Pojęcie „mechanizmy” sugeruje, iż chodzi przede wszystkim o te czynniki, które na ogół są niewidoczne gołym okiem, a zatem stanowią warstwę nieujawnianą w konkretnej aktywności człowieka. Tak więc znaczenie terminu „mechanizm” w odniesieniu do manipulacji wskazuje na pewną niejawnosć, a nawet skrytość działań, gdyż dysponenti manipulacji nie mogą sobie pozwolić na jakiegokolwiek ujawnienie ukrytych mechanizmów, gdyż byłoby to równoznaczne z demaskacją manipulacji²⁶. W działaniach manipulacyjnych na „mechanizmy podstawowe” składają się trzy grupy zjawisk: środki, zasady i techniki. Istnieją one w ścisłej korelacji, budując dalsze mechanizmy – jeszcze bardziej finezyjne i skomplikowane systemy. W nich tkwi tajemnica skuteczności działań manipulacyjnych i propagandowych²⁷. Wybór najwłaściwszej techniki, zastosowanie odpowiedniego środka i uwzględnienie odnośnej zasady zapewniają skuteczne zrealizowanie celu, jaki dysponenti stawiają przed konkretną działalnością manipulacyjną.

3.1. Środki manipulacji

Termin „środek manipulacji” stosuje się w kilku znaczeniach. Często widzi się w nim techniczny sposób działania manipulacyjnego i wtedy środkiem manipulacji jest prasa, film, radio, telewizja czy Internet. Środek, który funkcjonuje w działaniach manipulatorskich jako podstawa do stosowania konkretnej techniki, staje się również mechanizmem manipulacji. Najczęściej stosowane środki manipulacji to: stereotyp, mit, plotka i kamuflaż. Ponieważ stosowane są także techniki manipulowania świadomością człowieka poprzez przekazy ukierunkowane na jego podświadomość, należy zwrócić uwagę na tworzywo, które służy temu celowi. Stanowią je trzy podstawowe składniki: słowo, obraz i muzyka.

Wymienione wyżej cztery środki manipulacji: stereotyp, mit, plotka i kamuflaż są również środkami w działaniach propagandowych. Jednakże manipulatorzy posługują się nimi przede wszystkim w tym celu, aby zafałszować obraz pewnej rzeczywistości u adresatów manipulacji. **Stereotyp** jest najbardziej funkcjonalnym środkiem manipulowania w mass mediach. Będąc „gotową formą myślenia”, stereotyp jest konstruowany i rozprzestrzenia się dzięki dwom towarzyszącym mu okolicznościom: tendencji psychiki człowieka do dokonywania uogólnień oraz stałej niechęci do poddawania stereotypów czynności

²⁶ Pomijamy tutaj problematykę mechanizmów psychologicznych, np. projekcji czy identyfikacji, które są uruchamiane pod wpływem oddziaływania na osobowość człowieka. Zob. H.I. Schiller, *Sternicy świadomości*, Kraków 1976, s. 22-52.

²⁷ A. Lepa, *Świat manipulacji...*, s. 59. Wprawdzie A. Lepa w książce pt. *Świat propagandy* (Częstochowa 2008²) mówi o środkach, zasadach, technikach i systemach propagandy, to jednak pojęcia „manipulacja” i „propaganda” wzajemnie się dopełniają, gdyż propagandę „określa się jako zaplanowane oddziaływanie na daną społeczność odpowiednich treści perswazyjnych, prowadzące poprzez urabianie postaw i opinii do wywołania oczekiwanych decyzji i zachowań” (s. 16).

sprawdzania. Dlatego też stereotypy funkcjonują poza kontrolą człowieka i stają się w manipulacji elementem bardzo dogodnym i w dużej mierze decydującym o jej skuteczności. Bardziej złożonym środkiem manipulacji niż stereotyp jest **mit**. Dysponentów manipulacji interesuje mit współczesny, czy też społeczny. Jest to pogląd, który nieistniejącym wydarzeniom i zjawiskom nadaje pozory prawdy. Mit skutecznie zniekształca fakty, jest zatem odpowiednim środkiem dla manipulacji, której celem jest fałszowanie obrazu rzeczywistości. Z kolei **plotka** jest potajemnym przekazywaniem niesprawdzonych informacji i opinii, które działają na niekorzyść kogoś trzeciego. W propagandzie politycznej (i nie tylko) plotka, spreparowana w następstwie działań manipulatorskich, może doprowadzić do skompromitowania konkretnej osoby, ugrupowania politycznego czy instytucji. Staje się wtedy dogodnym tworzywem zwłaszcza dla tych technik manipulacyjnych, które zmierzają do skonstruowania negatywnego obrazu człowieka albo grupy ludzi. Spełnia wyjątkowo szkodliwą rolę, gdyż w stosunkach międzyludzkich prowadzi do uprzedzeń, niechęci, a nawet do nienawiści i agresji. Wyjątkowo skutecznym i dlatego wręcz niezbędnym środkiem manipulacji jest **kamuflaż**. Gwarantuje on bowiem w najwyższym stopniu skrytość podejmowanych działań, tak istotnych dla skutecznej manipulacji. Kamuflaż jest działaniem, które z istoty polega na maskowaniu się i wprowadzaniu w błąd innych ludzi. Terminem tym obejmuje się różne postacie fałszerstwa propagandowego, a także niektóre rodzaje kłamstwa politycznego. Kamuflaż jest zdolny przesłonić prawdziwe cele działań manipulatorskich. Dlatego też jego obecność widać przede wszystkim na obszarze dezinformacji²⁸.

W działaniach manipulatorskich, których bezpośrednim przedmiotem jest podświadomość człowieka, najchętniej stosowanymi środkami są: słowo, obraz i muzyka. Są one jednocześnie podstawowym tworzywem dla konstruowanych w tym celu technik manipulowania. Najbardziej powszechnym środkiem w działaniach manipulatorskich na podświadomość jest słowo – mówione i drukowane. W propagandzie ideologicznej jednym z najważniejszych celów jest narzucenie społeczeństwu nowego języka („nowomowy”). Środkiem manipulatorskiego oddziaływania na podświadomość jednostki jest również obraz. Dziś, w dobie cywilizacji obrazu, daje się zaobserwować jego rosnącą dominację w stosunku do słowa drukowanego. Wykorzystują tę nową sytuację dysponenti manipulacji, aby konstruować coraz doskonalsze techniki. W dzisiejszych czasach już każdego typu obraz może być wykorzystywany jako środek w manipulacji podświadomością człowieka. Do działań manipulatorskich wciągany jest w szerokim zakresie obraz filmowy. Obok filmu reklamowego również film fabularny korzysta z sugestywnych technik manipulowania człowiekiem, poprzez które często oddziałuje się na podświadomość²⁹. M. Medved, mówiąc o manipulacji w filmie, stwierdził,

²⁸ A. Lepa, *Świat manipulacji...*, s. 60-64.

²⁹ Tamże, s. 65-68.

iż „prawdziwa potęga mediów polega na tym, że to one wskazują nam, co ma być normalne”³⁰. Jest to niewątpliwie jedna z największych manipulacji świadomością człowieka, dokonywana za pośrednictwem odpowiednio skonstruowanego obrazu. Również muzyka, zwłaszcza rockowa, wykorzystywana jest jako środek w manipulowaniu człowiekiem. Muzyka ta wzmacniana jest niejednokrotnie przez intensywny ruch, pociągający rytm, fizyczną bliskość drugiego człowieka, narkotyki itp. Wszystko to wyciska głęboki ślad na podświadomości człowieka, wywołując u uczestnika takich spotkań różnego rodzaju reakcje – często nie do końca kontrolowane³¹.

3.2. Zasady manipulacji

Aby mogła zaistnieć skuteczna działalność manipulacyjna, nie wystarczają same środki, nawet jeśli są bogate i łatwo dostępne. Ich zastosowanie powinno przebiegać zgodnie z określonymi zasadami, które są sprawdzane w wyniku wielorakich prób i eksperymentów oraz wyprowadzane w oparciu o pewne prawidłowości życia psychicznego człowieka. Warto podkreślić, że zasada jest tym elementem działań manipulacyjnych, którego się nie wybiera. Przedmiotem wyboru jest technika manipulacyjna. Wybór techniki pociąga za sobą wybór odpowiedniego środka, będącego jej tworzywem, natomiast zasady albo się stosuje, albo je ignoruje. Można także mówić o poprawnym stosowaniu zasad albo o ich stosowaniu nieudolnym. Jednym słowem, jeżeli manipulacja nie liczy się z odpowiednimi zasadami, nie osiąga zamierzonych celów.

W publikacjach proponowane są różne listy zasad manipulacji. Znamca świata mediów w Polsce, bp Adam Lepa, podaje następujące: zasada zrozumiałości, zasada działań zindywidualizowanych, zasada niestawiania kropki nad „i”, zasada stopniowania, zasada wiarygodności, zasada powszechności działań, zasada informacji oczekiwanej, zasada wzbudzania emocji, zasada rzekomej oczywistości, zasada stosowania środków aprobowanych przez społeczeństwo, zasada atrakcyjności oraz zasada aktualności³².

Zasada zrozumiałości dotyczy przede wszystkim języka. Powinien on być użyty w taki sposób, aby zawarte w nim przesłanie mogło być odczytane bez wątpliwości i zastrzeżeń. Jedną z głównych cech tego języka jest prostota. Przykładem może być język plakatu – zwięzły, wręcz lakoniczny i dla każdego czytelny. Zasada zrozumiałości odnosi się także do zastosowanej symboliki, a nawet do użytej czcionki. **Zasada działań zindywidualizowanych** uwzględnia na przykład poszczególne środowiska osób znajdujących się pod wpływem działań manipulatorskich. Istnieje bowiem duża różnica w odbiorze tych samych

³⁰ M. Medved, *Hollywood przeciwko młodym*, w: *XVII Międzynarodowy Kongres Rodziny*, red. A. Czarnocki, Warszawa 1994, s. 165. Za: A. Lepa, *Świat manipulacji...*, s. 68-69.

³¹ A. Lepa, *Świat manipulacji...*, s. 69-70.

³² Por. A. Lepa, *Świat propagandy...*, s. 56.

treści w odniesieniu do ludzi mieszkających na wsi i w środowisku zurbanizowanym lub gdy jest kierowana do takich grup jak młodzież, kobiety-matki, emeryci, bezrobotni itp. **Zasada niestawiania kropki nad „i”** wychodzi z przeświadczenia, iż skuteczność wprowadzanych w obieg społeczny treści wypływa w dużej mierze z faktu, że ich adresat jest popychany do podjęcia pewnego współdziałania z dysponentami manipulacji. Niewielki wysiłek intelektualny, jaki zakłada się w przypadku jej odbiorców, sprawia im satysfakcję i jeszcze bardziej uzależnia od istniejących wpływów manipulacyjnych. **Zasada stopniowania** nazywana jest też „taktyką małych kroków” albo „metodą salami”. Zgodnie z tą zasadą manipulacja jest „wsączana” w świadomość jej adresatów. Wtedy całość wpływu rozłożona jest w postaci wielu niewielkich elementów, jak np. drobne informacje, dopowiedzenia, wypowiedzi „na marginesie”, lakoniczne komentarze, oświadczenia oficjalne itp. Dopiero łącznie, na zasadzie mozaiki, składniki te, odpowiednio dozowane, dają odbiorcy odczucie pewnej całości. Wymaga tego nieraz sytuacja społeczna, gospodarcza czy polityczna, kiedy przekazanie całej treści mogłoby pociągnąć za sobą efekt bumerangowy. **Zasada wiarygodności** polega na zgodności informacji przekazywanej w komunikatach propagandowych z wiedzą, jaką posiada na ten temat społeczeństwo. Wiedza ta pochodzi albo z własnego doświadczenia, albo powstaje dzięki funkcjonowaniu innych działań manipulacyjnych, zwłaszcza konkurencyjnych. Zasada wiarygodności w decydującym stopniu rozstrzyga o skuteczności manipulacji. Na przykład w latach osiemdziesiątych społeczeństwo mogło stwierdzić liczne mechanizmy kłamliwej manipulacji, którą wymierzono przeciwko nowo powstałej „Solidarności”. Funkcjonowały one w wyraźnej sprzeczności z własną wiedzą oraz osobistym doświadczeniem Polaków i dlatego prowadziły często do efektu bumerangowego. **Zasada powszechności działań** ujawnia się w stwierdzeniu głoszącym, że daną opinię czy stanowisko podzielają „wszyscy światli obywatele”. W myśl tej zasady działania manipulacyjne należy tak prowadzić, aby ich adresat był przekonany, że tak samo myśli wielu ludzi, a nawet całe społeczeństwo. **Zasada informacji oczekiwanej** oparta jest na prawidłowości psychologicznej, wyrażającej się w tym, że człowiek najchętniej przyjmuje za prawdziwe te twierdzenia i informacje, które mu aktualnie odpowiadają oraz mieszczą się w jego życiowych planach i oczekiwaniach. Zasada ta uwzględnia także psychologiczny mechanizm projekcji, tzn. rzutowania własnych pragnień na otaczającą rzeczywistość. Dysponenti manipulacji muszą się zatem liczyć z prawdziwymi nastrojami społeczeństwa, z jego aspiracjami i życiowymi planami, a także z przyjętą przezeń hierarchią wartości i aktualną opinią publiczną. Do tych prawidłowości nawiązuje w szczególnym stopniu warstwa działań zwana demagogią. Jest ona sposobem wpływania na społeczeństwo za pośrednictwem niemających pokrycia w rzeczywistości, ponętnych obietnic i pochlebstw. **Zasada wzbudzania emocji** wypływa z przeświadczenia, że argumentacja emocjonalna posiada szczególną siłę przekonywania. Stosuje się ją zwłaszcza wtedy,

gdy społeczeństwo przeżywa okres wewnętrznych niepokojów, chaosu i różnorodnych kryzysów. Dysponenci manipulacji doskonale wiedzą, że w każdym społeczeństwie funkcjonują pewne tematy, idee czy fakty, które mogą budzić głębokie emocje. Wśród podstawowych środków przekazu najbardziej skuteczna w zastosowaniu zasady wzbudzania emocji jest telewizja. **Zasada rzekomej oczywistości** polega na tym, że wysuwana argumentacja dotyczy zupełnie innej idei (informacji, opinii) niż ta, która jest propagowana w rzeczywistości. Z kolei ta druga jest użyta jako pewnik w argumentacji tej pierwszej. Nierzadko zasadę rzekomej oczywistości stosuje się wtedy, gdy w celu podniesienia prestiżu pewnych osób, powszechnie znanych w społeczeństwie, propaganda odwołuje się, niby tylko gwoili ścisłości albo rzetelności naukowej, do ich dorobku naukowego czy artystycznego. Tymczasem w rzeczywistości celem naczelnym takiego działania jest umocnienie autorytetu ukazanych publicznie osób. **Zasada stosowania środków aprobowanych przez społeczeństwo** zawarta jest już w samej nazwie. Nie ulega bowiem wątpliwości, że zastosowanie środków, których społeczeństwo nie akceptuje, przekreśla skuteczność manipulacji, a nawet prowadzi do efektu bumerangowego. A dzieje się tak wtedy, gdy ujawnione zostają na przykład kłamstwa lub pomówienia zastosowane przez dysponentów manipulacji. Konstruktorzy kampanii manipulacyjnych czy propagandowych muszą zatem uwzględniać w swoich działaniach akceptowane przez społeczeństwo najważniejsze oceny moralne, tradycje, powiązania historyczne, a także aktualne problemy wyznaniowe. Nie zawsze jest to możliwe do zrealizowania, dlatego też dokonują oni manipulacji w zakresie danych, których dostarczają ośrodki badające opinię publiczną, aby stworzyć fikcyjne opinie i oceny, jakiego rzekomo preferuje społeczeństwo. **Zasada atrakcyjności** wynika z faktu, że działania manipulacyjne mają być dostrzeżone i odebrane z zainteresowaniem przez społeczeństwo. Widać to choćby na przykładzie atrakcyjnie wykonanych plakatów propagandowych. Atrakcyjność jest tą cechą, która znacznie oddziałuje na wyobraźnię ludzi. W związku z tym działania propagandowe nie mogą uwzględniać haseł czy nawet sformułowań, które uchodzą w danym społeczeństwie za niepopularne, mało ciekawe i nie budzą zainteresowania. Ostatnia z przedstawianych zasad, **zasada aktualności**, wymaga od dysponentów stałego „trzymania ręki na pulsie”. Propaganda, która funkcjonuje w tempie zwolnionym, nie uwzględniając aktualnych faktów i sytuacji, nie osiąga zamierzonego celu. Stąd na przykład informacja przekazywana w ramach działań manipulacyjnych musi być najświeższa, a reagowanie dysponentów manipulacji na wystąpienia przeciwnika powinno być natychmiastowe³³.

³³ Por. tamże, s. 55-68.

3.3. Techniki manipulacji

Słowo „technika” akcentuje praktyczną warstwę manipulacji, jej działanie i skuteczność. Istnieje wiele technik manipulacji, dlatego rozpatrywane są w postaci różnych klasyfikacji. W działaniach manipulatorskich najczęściej stosowane są techniki, po które sięga szeroko pojęta propaganda. Podobnie jak przy prezentacji listy zasad manipulacji, także i tutaj posłużymy się klasyfikacją przedstawioną przez A. Lepę³⁴. Najpierw przyjrzymy się technikom, które są specyficzne dla manipulacji.

Fragmentacja jest to technika, która uniemożliwia człowiekowi pełny odbiór rzeczywistości. Zniekształcenie obrazu rzeczywistości, do jakiego prowadzi fragmentacja, powstaje w następstwie „punktowego”, a więc wybiórczego, jej ukazywania. Często pomija się wtedy najważniejszy wymiar prezentowanego przedmiotu. Technikę fragmentacji stosuje w znacznym zakresie reklama. Wybrane walory danego produktu są tak eksponowane, że przesłaniają jego słabe strony. Bardzo często na drodze manipulatorskiej fragmentacji ukazuje się w mass mediach wartości chrześcijańskie, celowo ograniczając się wyłącznie do niektórych, głównie w tym celu, aby wzbudzić w społeczeństwie uprzedzenia i niechęci do wszystkich wartości. Hałaśliwie eksponuje się na przykład zakaz aborcji, jako naczelną wartość chrześcijańską. Permanentne stosowanie techniki fragmentacji w mass mediach prowadzi do powszechnej dezorientacji społeczeństwa w sprawach bardzo ważnych, na przykład w dziedzinie wiedzy historycznej, w polityce, w obrazie własnego narodu itp.

Natychmiastowość w informowaniu funkcjonuje w oparciu o kardynalną zasadę dziennikarstwa, która głosi, że informację trzeba przekazywać bardzo szybko. Z tym wiąże się rosnąca wielość informacji oraz potęgująca się częstotliwość przekazywania. Z samej nazwy nie wynika jakikolwiek związek tej techniki z manipulowaniem ludźmi. Jeżeli jednak jakieś centrum informacyjne opanowało tę technikę perfekcyjnie i jest w posiadaniu odpowiednio potężnych środków informacji, może skutecznie wpływać na opinię publiczną. Technika natychmiastowości w informowaniu dlatego jest skuteczna i funkcjonalna w działaniach manipulatorskich, że zdolna jest doprowadzić do trzech następujących skutków: 1) Błyskawiczność w przekazywaniu informacji wzmaga siłę niektórych wyselekcjonowanych wiadomości. Przekazywanie informacji „na żywo”, „z ostatniej chwili”, „z kół dobrze poinformowanych” itp. prowadzi do większego uwiarygodnienia ich treści. 2) Natychmiastowe przekazywanie coraz to nowych informacji dezaktualizuje automatycznie inne informacje, które mogą być niewygodne czy wręcz szkodliwe dla danego ośrodka informacyjnego. Może się wtedy uruchomić mechanizm „manewru odciągającego”, co sprawia, że odbiorca tych treści odwraca uwagę od poprzedniej informacji, jako już przestarzałej i bezwartościowej.

³⁴ Por. tamże, s. 68-110.

3) Informacje przekazywane błyskawicznie i permanentnie siłą rzeczy powodują u odbiorców mediów obniżenie stopnia wrażliwości na przykład na określony obszar wartości czy faktów. Szybkie i coraz częstsze przekazywanie informacji buczy w świadomości adresatów skupienie uwagi i próby koncentracji na pewnych zagadnieniach, problemach i zjawiskach w otaczającej ich rzeczywistości. Łatwiej jest wtedy eksponować nowe idee i wartości oraz skutecznie przekonywać do nich społeczeństwo. Pod pozorem samarytańskiej wręcz troski o poinformowanie społeczeństwa funkcjonuje ukryty mechanizm prowadzący do manipulowania obywatelami według wcześniej ustalonego scenariusza.

Ingracjacja oparta jest na dwóch podstawowych działaniach. Jednym z nich jest „zaskarwienie sobie łask” adresata manipulacji, zdobycie jego pełnej akceptacji i uznania, wzbudzenie w nim pozytywnych uczuć do siebie (sympatii, życzliwości, miłości) oraz zjednania sobie jego względów. Drugie działanie, skorelowane z pierwszym, polega na zwiększaniu własnej atrakcyjności i pociągającego image’u, aby obudzić w manipulowanym partnerze pozytywny stosunek do siebie, a nawet korzystne i pożądane postawy. Za takim działaniem kryje się konkretny cel ingraccjatora (tj. osoby podejmującej czynności ingraccjacji), odpowiednio kamuflowany. Ten cel jest identyczny z jego osobistym interesem lub z dobrem ugrupowania, które on reprezentuje. Dzięki mass mediom technikę ingraccjacji można łatwo dostrzec w kampaniach wyborczych. W wystąpieniach wielu kandydatów zawarta jest znaczna doza kokieterii w stosunku do potencjalnego elektoratu. Jest tam i przymilanie się, i zręczne operowanie komplementami, i „kupowanie” przyszłych wyborców licznymi obietnicami. Ingraccją posługują się często jednostki, których nie stać na autorytet osobowy i które nie posiadają odpowiednich kompetencji, zaś szczególnie podatni na wpływy ingraccjacji są ludzie naiwni oraz mający niskie poczucie własnej wartości. Odnosi się to zarówno do manipulacji wielkiej, jak i małej.

Manipulacja za pośrednictwem *cliché* podobnie jak fragmentacja opiera się na wybiórczym podejściu do pewnych treści (informacje, opinie, opis faktów). Ta fragmentacyjność dotyczy jednakże sądów wartościujących w odniesieniu do pewnych cech, zachowań, postaw, hierarchii wartości itp. Termin *cliché* jest zapożyczony z dziedziny fotografii i w języku francuskim oznacza kliszę negatywową albo po prostu negatyw. Samą technikę określa się jako „maskujące uproszczenie cech opisu”. Manipulacja za pośrednictwem *cliché* deformuje obraz osoby (albo instytucji), przedstawiając ją jedynie w kategorii negatywnej i przesłaniając jednocześnie jej cechy pozytywne.

Technika sugestii wynika z samej natury języka, w którym tkwi funkcja impresywna. Ten element nakłaniania widać najwyraźniej w języku propagandy. A ta z kolei oparta jest na sugestii. Szczególnie ważną rolę spełniają wtedy hasła. Można wręcz powiedzieć, że sugestywność haseł jest miarą ich skuteczności. Sugestywność samego komunikatu propagandowego jest wzmacniana wpływem innych ogniw funkcjonujących w procesie komunikowania masowego, takich

jak: jego nadawca (indywidualność, zdolność wpływania na innych itp.), sam kanał (prasa, radio, telewizja) oraz odbiorca (jego uległość lub odporność na propagandę).

Techniki manipulowania podświadomością – najbardziej groźne dla osobowości człowieka – oddziałują na ludzkie zmysły, zwłaszcza na słuch i wzrok. Dysponenti takiej manipulacji wykorzystują tzw. próg absolutny w funkcjonowaniu danego zmysłu. Ten próg stanowi określone minimum pobudzania, jakie przyjmuje organ zmysłowy, aby mogło dojść do doznania zmysłowego. Jeżeli działanie pewnych bodźców zostało celowo ustalone poniżej progu absolutnego, wtedy jednostka nie jest świadoma tych wpływów, choć jej wzrok i słuch w jakiś sposób zarejestrowały obecność bodźców. Są one wtedy przyjmowane przez podświadomość, magazynowane w niej i wzmacniane przez wzajemne „nakładanie się”. Z czasem mogą doprowadzić do konkretnych zmian w zachowaniu człowieka, zaprogramowanych w scenariuszu dysponentów takiej manipulacji. Warto podkreślić, że wzrok i słuch są „zmysłami wyższymi”, ponieważ w znacznym stopniu przyczyniają się do rozwoju życia umysłowego. Fakt ten sprawia, że przekazy wpływające na podświadomość za pośrednictwem wzroku i słuchu pozostawiają głębokie ślady w psychice człowieka. Ilustracją mogą być dwie techniki stosowane dziś najczęściej: technika wstecznego zapisu oraz technika jednej klatki. Każda z nich wykorzystuje inny zmysł: jedna – słuch, druga – wzrok. Technika wstecznego zapisu (ang. *backward masking*) „dostaje się” do podświadomości człowieka za pośrednictwem zmysłu słuchu. Wykorzystuje się do tego płyty, taśmy magnetofonowe, teledyski itp., które „wzmocnione” są tzw. wstecznym zapisem z odpowiednio ułożoną treścią. Może to być apel odnoszący się do nabywania konkretnego produktu spożywczego (reklama) albo też treść, która ma charakter moralny i ideologiczny. Z kolei w technice „jednej klatki” materiałem i zarazem środkiem jest obraz. Dysponenti tej techniki wykorzystują odpowiednią częstotliwość, z jaką przesuwana jest taśma filmowa dająca obraz na ekranie kinowym czy telewizyjnym. W obrębie tej techniki w przypadku taśmy tradycyjnej na każde dwadzieścia cztery klatki wmontowana jest jedna klatka z treścią, która ma „bombardować” widza, wpływając na jego podświadomość. Nie jest on w stanie dostrzec wprowadzonego w ten sposób obrazu w ciągu 1/24 sekundy, a zatem nie uświadamia sobie jego istnienia. Obraz ten jednak dostaje się do jego podświadomości. Poprzez powtarzanie tego działania manipulator sprawia, że wprowadzony obraz nakłada się, staje się wzmocniony i wpływa na zachowanie się jednostki, według planu wcześniej ustalonego przez dysponentów manipulacji³⁵.

Powtarzanie ma fundamentalne znaczenie zarówno dla każdej propagandy, jak i dla wszelkiej manipulacji, gdyż przyczynia się do zapamiętania emitowanych treści, a następnie łagodzi, a nawet eliminuje, te składniki przekazu,

³⁵ A. Lepa, *Świat manipulacji...*, s. 71-86.

które należy wykluczyć. W systemie totalitarnym technika powtarzania posiada największe szanse skuteczności, ponieważ ma do dyspozycji niemal wszystkie media masowe, przy jednoczesnym wyeliminowaniu działań konkurencyjnych. W technice tej występuje powtarzanie zróżnicowane, gdyż w przeciwnym wypadku byłaby to antypropaganda.

Przemilczanie uzupełnia technikę powtarzania. Powtarzając jedne treści, pomija się inne, często jeszcze ważniejsze. Eliminuje się na przykład z życia publicznego informacje na temat pewnych idei, faktów i problemów, eksponując jednocześnie inne wartości i odniesienia. Mówi się wręcz o tzw. komplementarności przemilczania w stosunku do techniki powtarzania. Należy ono do technik najtrudniej wykrywalnych.

„Publiczność odziedziczona” – to technika oparta na wszystkich składnikach komunikatu propagandowego. Nazwa jej bierze się stąd, że w następstwie odpowiednich działań aplikuje się treści propagandowe tym odbiorcom mediów masowych, którzy nastawili się na percepcję zupełnie innych treści. Przykładem tej techniki jest wyemitowanie tuż przed transmisją meczu programu przedwyborczego konkretnej partii politycznej. Technika „publiczności odziedziczonej” stosowana jest często w propagandzie handlowej. Ten sposób propagowania pewnych treści znany jest od dawna. Jego przykładem jest zamieszczanie ogłoszeń na łamach prasy, wewnątrz interesujących artykułów.

Symbol to technika bardzo popularna przede wszystkim ze względu na jego komunikatywność. Łatwo go zapamiętać i powiązać z konkretną ideą. Jest przekonujący, ponieważ oddziałuje na trzy podstawowe sfery psychiki człowieka: na sferę poznawczą, emocjonalną i motywacyjną. Symbole bywają różne: przedmioty (sztandar), znaki graficzne (krzyż), gesty (palce w kształcie litery V), a nawet elementy stroju, rodzaj fryzury, noszenie plakietek, medalików itp. Charakter symbolu wykazują także hasła, slogany i tzw. słowa znaczące. Symbole są zdolne aktywizować ludzi i ukierunkowywać ich reakcje. Jednakże czynnikiem decydującym o skutecznym oddziaływaniu symboli i haseł jest ich rzeczywista wartość, a zwłaszcza wiarygodność.

Niezwykłość przekazu, jak sama nazwa wskazuje, bazuje na przykuwaniu uwagi adresatów i budzeniu ich zainteresowania poprzez przekaz z elementem pewnej niezwykłości. Najczęściej technika ta polega na sensacyjnym ujęciu problemu czy przedstawieniu faktu. W takich przypadkach eksponuje się na przykład już w tytule artykułu paradoksalność sytuacji, aby zaintrygować czytelnika. Łatwiej go wtedy dostrzec w powodzi różnorodnych treści. Oddziałuje on wyjątkowo skutecznie na wyobraźnię adresatów.

Moda opiera się na mechanizmach psychologicznych, dzięki którym człowiek ulega obowiązującym w jego środowisku trendom. Nie wszystkie z tych mechanizmów są znane, najczęściej wymienia się takie jak: naśladownictwo, lęk przed ośmieszeniem, tendencja do niewyróżniania się, do bycia nowoczesnym. Moda jako zjawisko życia społecznego jest powszechnie przyjmowanym sposobem

ubierania się, a w sensie szerokim – zachowania się człowieka. Moda dotyczy więc nie tylko ubioru, kosmetyków czy samochodów, ale również sposobu spędzania urlopu, wyboru kierunku studiów, stylu życia itp. Technikę mody stosuje się najczęściej w reklamie.

Selekcja oparta jest na trzech składnikach komunikatu propagandowego, jakimi są: fakt, jego ocena oraz argumenty. Okolicznością, która w znacznym stopniu ułatwia stosowanie tej techniki, jest to, że sama selekcja jest naczelną metodą pracy w podstawowych mediach masowych (prasa, film, radio, telewizja). Stanowi ona na przykład jeden ze stałych elementów pracy dziennikarza, który w swoich przekazach ograniczony jest licznymi czynnikami, dlatego stoi nieraz przed niełatwym zadaniem dokonania odpowiedniego wyboru treści. Selekcja staje się skuteczną techniką manipulacji, gdyż według przyjętych założeń i w sposób stronniczy pociąga za sobą eliminowanie treści niewygodnych dla dysponentów manipulacji.

Manewr odciągający to technika oparta na dwóch składnikach komunikatu propagandowego, mianowicie na faktach i ich ocenach. Posługuje się ona najczęściej różnymi postaciami kamuflażu, mitu i plotki. Manewr odciągający polega na tym, że w celu odwrócenia uwagi społeczeństwa od spraw niekorzystnych dla dysponentów manipulacji podsuwa mu się jakiś inny obiekt zainteresowania.

Sformułowania eufemistyczne prowadzą do zmniejszenia drastyczności w opisywaniu faktów. Pozwalają patrzeć „z przymrużeniem oka” na budzące niepokój wydarzenia i zjawiska. Na przykład propaganda proaborcyjna posługuje się terminem „zabieg”, będącym eufemistycznym nazwaniem zabójstwa dokonanego na dziecku przed jego urodzeniem. Podstawę tej techniki stanowią dwa składniki komunikatu propagandowego: fakty i ich ocena. Technika ta posiada charakter kamuflażu, prowadzi bowiem do zamaskowania prawdy o rzeczywistości.

Hiperbolizacja to najkrócej mówiąc wyolbrzymianie, a więc nadmierne podnoszenie rangi danego wydarzenia. W praktyce manipulacyjnej można spotkać dwa typy wyolbrzymiania. Jeden typ dotyczy samego faktu, który wbrew rzeczywistości przedstawiany jest jako wydarzenie „niezwykłe”, „historyczne” itp. Drugi typ odnosi się do całej maszyny informacji, która taką opinię zwielokrotnia, poprzez zaangażowanie wielorakich środków przekazu, powiększenie czasu antenowego, liczne powtórzenia itp.

Nadmierne uogólnienie to technika mająca na celu doprowadzić adresata manipulacji do przekonania, że dany fakt wykazuje znamiona zjawiska powszechnego. Dominującą rolę spełnia tutaj język komunikatu. Używa się wtedy takich zwrotów, jak na przykład: „wszyscy Polacy są tacy”, „jak powszechnie wiadomo”. Najczęściej technika ta jest stosowana w sposób nierzucający się w oczy, a więc na przykład w postaci publicznie wypowiedzianej sugestii czy rzekomo mimochodem wyrażonego komentarza.

Jawność to w praktyce technika stopniowego informowania o faktach, a więc pewnego rodzaju dozowanie informacji. Dysponenti manipulacji, aby wzmocnić

swoją wiarygodność, dają często do zrozumienia, że „nie mają nic do ukrycia przed społeczeństwem”. Ma to przekonać, że stosują zawsze czyste metody działania i kierują się najszlachetniejszymi pobudkami. Praktycznie technika jawności staje się często techniką opóźniania informacji o niektórych wydarzeniach. Dla dysponentów manipulacji technika jawności staje się również pretekstem do różnego rodzaju działań demaskatorskich, których przedmiotem stają się rozmaite „tabu” (rzeczywiste i fikcyjne).

Etykietka jako substytucja nazw oparta jest na jednym składniku komunikatu propagandowego, którym jest informacja o ocenach. Dość często jest ona stosowana, choć niewiele się o niej mówi. Odnosi się do sfery języka. Aby pewne osoby, zjawiska, idee, instytucje podnieść lub poniżyć w oczach społeczeństwa, używa się odpowiednio dobranych określeń o charakterze epitetów. Sprawia to, że pewne słowa otrzymują nowe zabarwienie emocjonalne – pozytywne albo negatywne, w zależności od tego, kto je formułuje, wypowiada i nagłaśnia.

Autorytet opiera się na zasadzie, że skuteczność działań manipulacyjnych uzależniony jest w dużej mierze od prestiżu głoszonych haseł, idei, teorii, nowych koncepcji itp. W związku z tym dysponenti manipulacji podejmują pewne zabiegi, aby prestiż ten w oczach społeczeństwa podnieść. W tym celu posługują się techniką autorytetu. W jej ramach angażuje się konkretną osobę, cieszącą się uznanym autorytetem, aby poprzeć określone stanowisko, linię działania czy program wyborczy. Uzyskuje się wtedy i odpowiednio nagłaśnia wypowiedź samego autorytetu. Najczęściej dysponenti manipulacji odwołują się do autorytetów naukowych lub celebrytów. Stosowany jest także manewr tzw. „autorytetu przeniesionego”, gdy ktoś będący autorytetem w jednej dziedzinie wiedzy, pytany jest o zdanie na temat innej dziedziny. Techniką uzupełniającą jest w tym przypadku technika ośmieszania autorytetu przeciwnika.

Band wagon oznacza w języku angielskim ruchomą platformę, która służyła kiedyś w Stanach Zjednoczonych podczas kampanii wyborczych jako miejsce dla orkiestry. Technika *band wagon* polega na konsekwentnym podkreślaniu własnej przewagi nad stroną przeciwną. Celem takiego działania jest przede wszystkim przeciągnięcie na swoją stronę nowych zwolenników. Technikę tę stosuje się na przykład w propagandzie wojennej wobec wojsk nieprzyjacielskich.

Imperatywność treści polega na kategorycznym wezwaniu adresata, aby zastosował się do życzeń i wytycznych skonstruowanych przez dysponentów manipulacji czy propagandy. Z techniką imperatywności treści można się dzisiaj najczęściej spotkać w reklamie. Zwłaszcza w telewizji staje się ona wręcz agresywna, skłaniając odbiorców do podejmowania oczekiwanych decyzji. Rozstrzyga o tym odpowiednia gra słów, w którą wpisano przewidzianą dążą imperatywności. Dobrą ilustracją tej techniki są także slogany upowszechniane z okazji kampanii wyborczej. O skuteczności sloganu rozstrzygają jego podstawowe funkcje: budowanie więzi, zatrzymywanie uwagi adresatów i lakoniczne ujmowanie pewnej ideologii czy programu politycznego.

Oddziaływanie pośrednie zwraca się – jak sama nazwa wskazuje – z wezwaniem propagandowym do adresata drogą pośrednią. Widać to wyraźnie na przykładzie reklamy telewizyjnej, której treści zredagowane są przede wszystkim z myślą o dzieciach. To one są najpierw poruszone ponętnymi propozycjami i z tej racji zwracają się już bezpośrednio do swoich rodziców z prośbami o kupno reklamowanych artykułów. Szczególnie subtelną formą realizacji tej techniki w działaniach propagandy antykościelnej jest publiczne wypowiedzianie pod adresem prasy katolickiej ocen, które mają ją zdyskredytować i ośmieszyć w oczach czytelników. Pośrednie oddziaływanie tej techniki polega na tym, że oceny te wpływają degradująco na obraz prasy katolickiej, jako podstawowego środka przekazu w Kościele. Przy czym funkcjonuje tu zasada Marshalla McLuhana, w myśl której już sam „środek przekazu jest przekazem”¹. Jeżeli więc prasa katolicka jako środek przekazu ukazywana jest jako medium masowe o bardzo niskiej wartości (dewocyjne, zacofane, antyprofesjonalne itp.), to tym samym posiada niewielką siłę oddziaływania na czytelnika. Przestaje też być skutecznym narzędziem w ewangelizacji. Przekładając twierdzenie McLuhana na język konkretny, można powiedzieć, że ten sam artykuł inaczej się czyta (z innym skutkiem) w piśmie prestiżowym, a inaczej w czasopiśmie, które jest stale ośmieszane.

Propaganda uprawiana czynem występuje zasadniczo razem z innymi technikami, często jako ich wzmocnienie. Polega ona albo na udzielaniu doraźnej pomocy na przykład wybranej instytucji charytatywnej, albo też na świadczeniu ludziom gestów szczególnej życzliwości. Wszystko to odbywa się w perspektywie określonego celu propagandowego. W propagandzie przedwyborczej może to być tzw. „kielbaska wyborcza”. W reklamie zaś w ramach tej techniki przekazywane są potencjalnym klientom różne drobiazgi pamiątkowe z nazwą firmy. Podobnie pewne imprezy, mające charakter działań charytatywnych, organizuje się niekiedy tak profesjonalnie, że trudno się w nich dopatrzeć jakichkolwiek znamion manipulacji czy propagandy (akcje Rotary Club, orkiestra świątecznej pomocy itp.). Często „propagandę czynem” stosują redakcje czasopism, aby w ten sposób poszerzyć krąg czytelników albo też spotęgować wpływ treści, które na ich łamach są publikowane.

Ułtymatywność sformułowań to technika „albo-albo”. Realizowana jest w postaci swoistego ultimatum. Przy czym ułtymatywność ujęcia wzmaga zainteresowanie przekazywanymi treściami i przyspiesza podjęcie przez ich adresata odpowiedniej decyzji. Sama propozycja jest tak sformułowana, że zawsze trzeba wybrać tę lepszą możliwość, wcześniej zaplanowaną w scenariuszu akcji propagandowej. W proponowanej treści zakodowany jest zatem poniekąd ten wybór, na którym dysponentom propagandy najbardziej zależy i którego oczekują. W propagandzie ostatnich lat ślady tej techniki były widoczne m.in. w upowszechnianiu

¹ Zob. H. Rotkiewicz, *Pedagogiczne aspekty teorii środków masowego przekazu Marshalla McLuhana*, Wrocław 1983, s. 49-67.

idei „powrotu Polski do Europy”. Problem stawiano ultymatywnie: albo przestaniemy być społeczeństwem nietolerancyjnym, nastawionym antysemicko i ksenofobicznie, albo nigdy nas „nie przyjmą” do Europy. Realizowana w ten sposób technika ultymatywności sformułowań pociąga za sobą zaangażowanie innych technik, urzeczywistniających także wielorakie cele, znane wyłącznie dysponentom propagandy.

Chaos pojęć i wartości stosowany jest najchętniej w ramach propagandy ideologicznej. Jej celem – jak wskazuje nazwa – jest wprowadzanie poczucia chaosu w dziedzinie pojęć i hierarchii wartości. W komunikacie propagandowym ekspozuje się dwa składniki: ocenę oraz wezwanie. Widać to wyraźnie w stosowanym języku. Są w nim sformułowania trywializujące pewne podstawowe wartości, czy wręcz w sposób ordynarny ośmieszające je. Ma to prowadzić do całkowitego relatywizmu w hierarchii wartości. Technika chaosu w dziedzinie pojęć i wartości w odniesieniu do wiary i wiedzy religijnej stosowana jest nieraz w piosenkach i programach kabaretów.

Przedstawione w dużym skrócie techniki manipulacji i propagandy nie wyczerpują katalogu tych technik. Jest ich o wiele więcej, tym bardziej że wraz z pojawieniem się nowych mediów oraz rozwojem reklamy opracowywane są i praktycznie stosowane nowe i coraz skuteczniejsze techniki manipulacji i propagandy, zwłaszcza dotyczy to technik skonstruowanych w oparciu o wpływ na podświadomość człowieka². Należy także pamiętać o metodach mających na celu wspomaganie manipulacji poprzez stosowanie takich technicznych chwytów jak: określone ustawienie kamery, tła, światła, dźwięku – co ma w efekcie odpowiednio nastawić widza do danej osoby czy sytuacji.

3.4. Systemy manipulacji

System manipulacji jest zespołem powiązanych ze sobą różnych środków i technik stosowanych w ramach konkretnej kampanii propagandowej. Ponadto dany system manipulowania jest wzmocniony w swoim funkcjonowaniu poprzez ściśle współdziałanie wszystkich dostępnych dysponentom mass mediów. System manipulacji jest mechanizmem propagandowym o największej sile oddziaływania, dlatego zasługuje na szczególną uwagę zarówno ze strony dysponentów manipulacji, jak i jej adresatów³.

3.4.1. System dezinformacji społeczeństwa

Dezinformacja może przyjmować różne postaci. Mała dezinformacja występuje w ramach stosunków interpersonalnych i ma często charakter działań doraźnych,

² A. Lepa, *Świat propagandy...*, s. 101.

³ Tenże, *Świat manipulacji...*, s. 87-88.

nieprofesjonalnych, wręcz spontanicznych. Wiązana jest też z innymi działaniami jednostki, która podejmuje tego rodzaju manipulację, usprawiedliwiając własne zachowanie, bojąc się ośmieszenia czy odkrycia swoich błędów itp. Dezinformacja przyjmuje wtedy postać „wprowadzania w błąd”, „okłamywania” czy „oszukiwania”.

Dezinformacja wielka wykazuje znamiona działalności wcześniej obmyślonej i zorganizowanej. Obejmuje też liczną grupę ludzi, a nawet całe społeczeństwo. W tę działalność zaangażowani są fachowcy w dziedzinie propagandy i manipulowania. Używa się też wielu kanałów masowego komunikowania i różnorodnych technik manipulacji. Zorganizowana dezinformacja społeczeństwa występuje nie tylko w systemach totalitarnych, ale jest też wyraźnie obecna w krajach postkomunistycznych i w społeczeństwach z utrwaloną demokracją.

System dezinformacji społeczeństwa posługuje się różnymi formami działania praktycznego. Jedną z nich jest dezinformacja budowana na strukturze dwustopniowego przepływu informacji. W tym przypadku informacja przekazywana jest najpierw do tzw. „przywódców opinii”, cieszących się uznaniem ze strony swoich środowisk. Owi przywódcy przekazują następnie skutecznie informacje w swoich kręgach społecznych, docierając do poszczególnych osób.

Inną postacią zorganizowanej dezinformacji jest logomachia. Dysponenci manipulacji dezinformującej puszczają w obieg społeczny odpowiednio obmyślane i chwytliwie zredagowane hasła, które już inni w mass mediach rozpracowują i przekazują dalej. Logomachia przypomina więc w swym działaniu schemat dezinformacji w dwustopniowej strukturze przepływu informacji, gdyż polega ona na takim konstruowaniu pewnych informacji, aby mogły one zainteresować najpierw fachowców pracujących w mediach. Informacje te są redagowane w sposób efektowny i sugestywny, choć same odbiegają od prawdy. Gdy zaś przekazywane są dalej przez dziennikarzy prasy, radia i telewizji, społeczeństwo przyjmuje je jako prawdziwe i niebudzące najmniejszych wątpliwości.

Systemem dezinformacji społeczeństw o bardzo wysokim stopniu zakamuflovania jest okłamywanie ludzi za pośrednictwem prawdy. Mianowicie w zorganizowanym systemie kłamstwa tak się przygotowuje prawdę, tzn. poddaje się ją takiemu zmanipulowaniu, że służy ona kłamstwu. W takiej sytuacji, nawet gdy niektóre części składowe wielkiej maszyny dezinformacji są prawdziwe, to jednak całość wykazuje charakter zakłamania. Wtedy też w momencie ujawnienia kłamstwa każda prawda wykorzystana w systemie manipulacji staje się wysoce podejrzana.

Niezwykle trudnym do wykrycia systemem dezinformacji społeczeństwa jest szum informacyjny. Zjawisko to jest ściśle związane z przekazem informacji. Ów system bazuje na fakcie, iż w procesie przesyłania informacji od źródła do odbiorcy pojawia się wpływ różnorodnych czynników ubocznych, które to przesyłanie utrudniają, a nawet je uniemożliwiają. Dziś mówi się nawet o nieuchronności tych czynników. Jednak szum informacyjny mający znamię propagandowe jest ściśle obmyślany i reżyserowany przez profesjonalistów. Dlatego też żeby

informacja została zniekształcona w drodze do adresata albo żeby doń nie dotarła, podejmuje się rozmyślne działania. Stosowana na tym polu manipulacja pośrednio tylko odnosi się do treści informacyjnych, przesyłanych za pośrednictwem mass mediów. Jej zadaniem bezpośrednim jest odpowiednie operowanie czynnikami, które zniekształcają informację albo nie dopuszczają jej do adresata. Dzieje się tak, gdy na przykład w tym samym czasie nakładają się na siebie w wyniku rozmyślnych działań przeróżne, często przeciwstawne sobie, informacje. Natłok tych, nieraz sprzecznych, informacji sprawia, że odbiorca nie jest w stanie ich zasymilować, a nawet zrozumieć. Bywa też tak, że łącznie z informacją, na którą odbiorca czeka, przekazuje się treść, która wykazuje znajomość antyinformacji, mającej na celu zneutralizowanie wiadomości oczekiwanej przez adresatów⁴.

3.4.2. System kreowania wroga

Mass media zdolne są do wykreowania nowej rzeczywistości. Jednym z ważnych elementów propagandy politycznej oraz ideologicznej jest „kreowanie wroga”. Musi więc istnieć zawsze jakiś kozioł ofiarny, na przykład wróg wolności, postępu, otwarcia się na Europę. Takimi elementami byli w czasach totalitaryzmu komunistycznego: „kułak” (zamożny rolnik), „bandyta” (żołnierz AK), „wróg ludu” (arystokrata, inteligent), „czarny reakcjonista” (ksiądz katolicki). W propagandzie komunistycznej element wroga miał filozoficzną inspirację i podbudowę w marksistowskim postulacie walki klas, stanowiącym ideową i moralną aprobatę dla nienawiści do człowieka i wybranej grupy ludzi. W nowej propagandzie antykościelnej, której początek zbiega się z transformacją ustrojową w Polsce w 1989 roku, występuje również element wroga w odniesieniu do Kościoła katolickiego – i to w postaci bardziej zakamuflowanej niż w okresie poprzednim. Chytróść ujmowania tego problemu polega m.in. na tym, że nie mówi się publicznie i wprost, iż Kościół jest złem sam w sobie. Natomiast eksponuje się jego rzekomo negatywny stosunek do państwa, społeczeństwa, jednostki, mniejszości wyznaniowych, kobiety-matki, postępu, nowoczesności, reform, pochodzu do Europy itp. Treści tego rodzaju przekazywane są społeczeństwu poprzez odpowiednie działania manipulatorskie, na przykład technikę autorytetu przeniesionego, które celowo fałszują obraz Kościoła. W następstwie tych działań powstała sytuacja wręcz paradoksalna: oto w pierwszych latach po ustąpieniu totalitaryzmu komunistycznego społeczeństwo w Polsce było bardziej straszone Kościołem niż komunizmem. Był to niewątpliwie jeden z kluczowych rezultatów manipulatorskiego kreowania Kościoła na nowego „wroga” i widoczny efekt technologii kłamstwa. Należy jeszcze podkreślić, że przy obecnych technikach manipulowania społeczeństwem

⁴ Tamże, s. 88-94.

posługiwanie się elementem „wroga” jest wręcz niebezpiecznym szaleństwem, prowadzi bowiem do aktów nienawiści, agresji i chaosu społecznego⁵.

3.4.3. Zatrucie informacyjne

Jest to system manipulacji o wyjątkowym stopniu szkodliwości. Z natury odnosi się bowiem do hierarchii wartości. Na obszarze, który staje się terenem wojny z chrześcijaństwem, zatrucie informacyjne idzie w wielorakich kierunkach. Na przykład przez manewr podmiany stereotypu usiłuje się zlaicyzować terminologię chrześcijańską w obrębie wartości chrześcijańskich. I tak w miejsce „miłości bliźniego” puszcza się w obieg społeczny i promuje takie terminy-stereotypy jak: „tolerancja”, „dialog” czy „solidarność ludzka”. Mówiąc o państwie przyszłości, media w Polsce przygotowują społeczeństwo do pełnego zaakceptowania wizji państwa „neutralnego światopoglądowo”, w którym nie przewiduje się należnego miejsca dla sprawdzonych i powszechnie cenionych wartości chrześcijańskich.

W odniesieniu do świata wartości stosuje się także technikę perswazji ukrytej. Polega ona na tym, że nową hierarchię wartości przedstawia się publicznie jako porządek wręcz oczywisty i aprobowany przez większość społeczeństwa. W następstwie tego negatywny stosunek jednostki do nowej propozycji oceniany jest jako niepostępowy i przestarzały, a więc kompromitujący daną osobę albo instytucję. Inną techniką manipulacji stosowaną w ramach zatrucia informacyjnego jest lekceważenie i ośmieszanie wartości chrześcijańskich czy też wprowadzanie negatywnych emocji.

Równoległe z ośmieszaniem wartości chrześcijańskich wprowadza się do obiegu społecznego antywartości. Są one prezentowane w sposób atrakcyjny i z dużą dozą sugestywności. W manipulatorskim systemie zatrucia informacyjnego stosuje się technikę działania pośredniego, gdy na przykład w niektórych mass mediach wychwalane są pewne sekty i ruchy parareligijne. Antywartości są tak zmyślnie „wrzucane” do świadomości ludzi, że tylko nieliczni zdają sobie sprawę z faktu, że w życiu społecznym w Polsce funkcjonuje już od dawna cała plejada antywartości.

Skomplikowany i niezwykle trudny do wykrycia system manipulowania w dziedzinie wartości oparty jest w dużej mierze na fali transformacji w Polsce. W tym kontekście jednym z chwytów manipulatorskich jest usprawiedliwianie upowszechniania pornografii nowo powstałym systemem kapitalistycznym. Publicznie ukazuje się to zjawisko także jako nieodłączny atrybut kapitalizmu. Znamiona systemu manipulowania nosi w sobie też bardzo rozległa akcja, polegająca na propagowaniu nowych wartości za pośrednictwem autorytetów znanych intelektualistów. Stosuje się wtedy m.in. manipulatorską technikę autorytetu przeniesionego. Manipulowanemu społeczeństwu sugeruje się, że za nową wartością

⁵ Tamże, s. 94-100.

„postępową” i „europejską” obstaje wielu „najwybitniejszych intelektualistów”. Jednakże analiza biografii tych ludzi i rzeczywista ich działalność dowodzą często, że zasada kompetencji jest tam całkowicie zawieszona, natomiast uruchomione zostały mechanizmy manipulowania.

Jednym z niebezpiecznych skutków manipulacji na obszarze wartości jest postawa relatywizmu moralnego. Trzeba bowiem stwierdzić, iż jeżeli ktoś atakuje w sposób nieuczciwy wartości chrześcijańskie, ośmieszając je czy publicznie wyrażając wobec nich pogardę, atakuje wtedy przekaz wiary i jego podstawy⁶. Wobec faktu publicznego postępowania i lekceważenia wartości chrześcijańskich zajął stanowisko papież Jan Paweł II w czasie krótkiego pobytu w Polsce 20 maja 1995 roku. Tak powiedział na ten temat w Skoczowie: „Pod hasłami tolerancji w życiu publicznym i w środkach masowego przekazu szerzy się nieraz wielka, może coraz większa, nietolerancja. Odczuwają to także ludzie wierzący. Zauważa się tendencję do spychania ich na margines życia społecznego, ośmiesza się i wyszydza to, co dla nich stanowi nieraz największą świętość”⁷.

3.4.4. System S-M-S

System S-M-S opiera się na odpowiednio dozowanej eskalacji sensacji, muzyki i seksu. Te trzy pola aktywności ludzkiej są w tym systemie obszarami obmyślonej manipulacji, która odwołuje się do aktualnych potrzeb i oczekiwań ze strony społeczeństwa albo pewnych jego grup, a także wzbudza je i wyzwała. Czynnikiem w znacznym stopniu wspierającym te działania jest natrętna reklama, która poprzez sugestywne propozycje na rynku książki, filmu, nagrań muzycznych i pornografii podsyca apetyty potencjalnych nabywców. System ten jest wyjątkowo skuteczny, gdyż adresowany jest głównie w stronę młodego pokolenia, które charakteryzuje się brakiem krytycyzmu.

Trzy elementy stanowiące trzon systemu S-M-S zdolne są poruszyć całego człowieka, gdy uwzględniają odpowiednie zasady propagandy. Sensacja wykazuje wielorakie oblicza i wtedy łatwiej jest utrafić w odpowiednie „gusty” czytelnika, radiosłuchacza i telewidza. Opis faktu jest wtedy odpowiednio spreparowany i opatrzone pikantną otoczką sensacji, aby wywierał na odbiorców jak najgłębsze wrażenie. Na sensację składają się oprócz zaskoczenia również elementy grozy, przemocy, walki i agresji. Jest ona obecna w wielu formach komunikowania masowego: w filmie kryminalnym, w reportażu telewizyjnym, w ulotkach z kampanii wyborczej (o kontrkandydacie), w książce demaskatorskiej. Zmieniają się formy przekazu sensacyjnego i jego treści, natomiast lawina sensacji przelewa się przez niemal wszystkie mass media, urabiając odpowiednio opinie, zapatrywania, a nawet postawy ich odbiorców. Odpowiednio spreparowana i nagłośniona

⁶ Tamże, s. 100-109.

⁷ Jan Paweł II, *Pielgrzymki do Ojczyzny...*, s. 845.

sensacja demaskuje, ośmiesza, kompromituje, budzi u adresatów niechęć, uprzedzenia, a nawet nienawiść. Jednym osobom odbiera głosy wyborcze, innym ich przysparza; jednym rujnuje karierę polityczną, a drugich kreuje na popularnych polityków. Jest więc sensacja liczącym się instrumentem zarówno w polityce, jak i w samych systemach manipulowania społeczeństwem.

Sensację uzupełnia i wspiera muzyka, tym bardziej że zajmuje ona znaczną część czasu radiowego i telewizyjnego. Coraz częściej zawiera ona treści natury ideologicznej, antykościelnej, a nawet antykatolickiej. Ewidentnym przykładem ilustrującym tę opinię jest amerykański kanał, funkcjonujący całą dobę, Music Television. Mówi się o MTV, że jego wpływ jest bliski stanowi halucynacji, a za pośrednictwem muzyki i obrazu w sposób perfekcyjny kreuje iluzję i proponuje skutecznie wzory zachowań antyreligijnych (zachęta do apostazji, satanizmu, zboczenia seksualnego itp.). Przeżywanie pewnych rodzajów muzyki wiąże się z takimi aktami jak: rytualna przemoc, ekstaza, prowokacja seksualna, ataki hysterii lub ośpienia, znaki miłości i nienawiści. Wywiera to głęboki wpływ na osobowość młodego człowieka, zwłaszcza gdy niesie ze sobą przesłanie ideowe i polityczne, które producent skrycie zapisuje na płycie czy taśmie magnetofonowej, aby wpływać na podświadomość odbiorcy.

W omawianym systemie manipulacji społeczeństwem szczególną rolę spełnia seks. Manipulacja za pośrednictwem seksu przebiega różnymi kanałami. Dzieje się tak dlatego, że seks jest tą aktywnością człowieka, w której z natury przebiega zawsze jakiś proces komunikowania. W stosunkach interpersonalnych jest wiele form wzajemnego przekazywania sobie różnorodnych treści na tym obszarze przeżyć, na przykład słownictwo erotyczne, dowcipy, gesty, operowanie publikacjami pornograficznymi itp. Działania te, gdy są obecne w mediach, stają się zwielokrotnione w swoim wpływie na masy ludzkie. Element seksu w systemie manipulowania społeczeństwem funkcjonuje w formach mocno zakamuflowanych, na przykład w tzw. edukacji seksualnej, w działalności niektórych kręgów feministek, w walce o uznanie związków homoseksualnych różnych orientacji, w polityce antynatalistycznej, w ośmieszaniu katolickiej etyki seksualnej, w propagowaniu aborcji na żądanie i antykoncepcji. Ponadto takie działania manipulatorskie jak: banalizowanie płciowości, wyśmiewanie czystości i wierności w miłości, głoszenie permissywizmu w „wychowaniu” seksualnym i w związkach małżeńskich powodują w świadomości młodych ludzi wyjątkowy chaos pojęć i wartości. Szczególnie skuteczna w manipulowaniu społeczeństwem jest pornografia. Żerując na słabościach, zwłaszcza młodych ludzi, dokonuje ona daleko idącego zafałszowania obrazu człowieka. Ponadto wulgaryzuje i dehumanizuje seksualizm ludzki, czyniąc człowieka niezdolnym do podjęcia bezinteresownej, wiernej i odpowiedzialnej miłości do wybranej osoby. Inną formą manipulowania ludźmi za pośrednictwem elementu seksu są tzw. gry erotyczne prowadzone za pośrednictwem komputera. Dziś można już mówić o całych sieciach komputerowych, które stają się operatywnymi kanałami umożliwiającymi uprawianie

seksu. Seks jako element manipulowania masami stanowi zatem potężne imperium zmierzające do skutecznego zniewolenia człowieka. Jeżeli jest „upiększony” odpowiednią muzyką i wzmocniony sensacją, może stanowić niezwykle skuteczny system w planowym sterowaniu jednostką i społeczeństwem⁸.

* * *

We współczesnym społeczeństwie wszechobecność środków masowego przekazu sprawia, że człowiek znajduje się pod wpływem nieustannego ich oddziaływania. Nasz sposób postrzegania rzeczywistości, a także indywidualne postawy i potrzeby są w dużym stopniu wyznaczane i kreowane przez wzorce proponowane, a często narzucane, przez media. W obliczu takiego wpływu odbiorcom niejednokrotnie trudno jest zorientować się w zalewającym potoku informacji, odróżnić prawdę od fałszu i od manipulacji oraz obiektywnie zinterpretować i ocenić uzyskiwane informacje. Propaganda i manipulacja stały się integralną częścią współczesnego systemu medialnego.

Czy można się temu oprzeć? Jeśli tak, to w jaki sposób? Wydaje się, że w pierwszej kolejności należy poznać typy i mechanizmy oddziaływań manipulatorskich. Najbardziej podatne na manipulację są osoby odbierające przekaz w sposób bierny i bezkrytyczny. Dlatego należy kształtować w odbiorcach krytycyzm i świadomość tego, że niektórzy nadawcy konstruują komunikaty w taki sposób, aby skutecznie wpływać na potrzeby, upodobania, zainteresowania, poglądy i wybory odbiorców. Stanowi to zwłaszcza duże wyzwanie dla rodziców, wychowawców i całego systemu oświaty, albowiem im szerszy jest zakres wiedzy młodego człowieka na temat manipulacji, tym łatwiej przyjdzie mu zidentyfikować tego typu działania. Z kolei dziennikarze, którzy ponoszą odpowiedzialność za treść i formę przekazywanych informacji, powinni za podstawowy standard obowiązków wynikających ze swojej pracy uznać przestrzeganie zasad etyki. Etyka w życiu ludzkim pełni niebagatelną rolę, ponieważ to ona wyznacza normy i zasady uczciwego postępowania. Tym bardziej więc ma ona zastosowanie w przypadku środowiska dziennikarzy, jako grupy mającej duży wpływ na kształtowanie opinii publicznej i wymagającej zaufania społecznego⁹.

⁸ A. Lepa, *Świat manipulacji...*, s. 110-120.

⁹ Por. M. Klimek, *Manipulacja w mediach...*, s. 58-59.